

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАД „ХАЈДУЧИЈОМ” ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

Радојко Николић
СЦГ 32000 Чачак
Улица Пигова 41

UDK: 949. 711 „18”

Извештаји Пера Тодоровића са суђења хајдуцима у првостепеном суду у Чачку под заједничким насловом „Хајдучија”, а који су свакодневно објављивани као додатак у дневном листу „Мале новине” од 4. септембра 1897. до 5. фебруара 1898. године, нису озбиљније анализовани и процењивани са друштвено-политичког и морално-карактеролошког становишта, као ни у погледу народног менталитета и групне и појединачне патологије. То драматично суђење трајало је преко месец дана, а новински извештаји о њему пет месеци у 120 наставака, а на 457 страна! Но, то суђење и пресуђивање није само хајдуцима и њиховим јатацима и саучесницима, већ увелико и целој Србији и преступничким наклоностима њених сеоских људи, као и оних из општинске, среске и окружне управе, који су се одрекли од часних патријархалних норми.

Циљ овог скромног огледа је да се што потпуније сагледају, изложе и уз одговарајућа промишљања протумаче сржне чињенице туробне садржине овог опширног и свеобухватног сведочанства о дубокој политичко-друштвеној пометњи и моралном злу које је захватило велики део Србије у последњој деценији XIX века, а уз све то да се просуди публицистичко-литерарна вештина Тодоровићевог излагања о овој немилој колико хајдучкој толико и широј народној стварности.

.....

Пођимо најпре од хајдучких претњи и злодела. Хајдуци су, пре него су изнуђивали и отимали новац и убијали, тукли и мучили своје жртве, примењивали устаљене и опробане начине застрашивања. Они

најпре изненадно с повиком наређују „вежите се”, а истовремено псују сунце, Бога, цркву, светитеље, Богородицу, Исуса и „друге бестидне псовке” и „већ што се најгрдније псовати може”.¹ Покоји пут у псовци се именује сунце ваљевско, господско, фараонско и женско, Богородица и Бог напредњачки и црква ваљевска.

Ваља напоменути неочекивану појаву да су се хајдуци, иако су овако светогрдно псовали божанства и свеце, у извесним приликама показивали да нису баш безбожни и да се придржавају вере и хришћанских обичаја као да су неки скромни верници. Тако су Бркић и Сима Милинковић код јатака Владимира Савића у Миросалџима јели само посне кромпире и хлеб јер нису хтели да мрсе пошто је била среда; Војко и његови другови, пошто су одузели сав новац од архимандрита овчарског манастира Сретење, „отишли су у цркву и тамо целивали икону и крст и оставили 3 динара”; Владислав Јовићевић је са собом стално носио иконицу од туча „као какву амајлију”. Тодоровић наводи и да је познато „како хајдуци, вршећи зла дела, окрећу ликове од икона дувару, да светац не види њихове злочине”.

Хајдуци се на нападнуте несрећнике издиру, па су чести пратећи повици: викну, цикну, дрекну, набрећу се, грмио је, сиктао је. Све то чине срдито, љутито, набусито, оштро и осорно, понекад и шкргућући зубима. Потом грозно прете да ће домаћине, ако не донесу уцену или не дадну тражени новац одмах на лицу места, да побију, исеку, испеку, одеру, покољу, опашу врелим веригама, у ватру баце. Тако они припрећују: „Наћи ћеш паре кад сене овај белокорастаи нож”, „а кад те ухватимо, узећу ти и паре и главу”, „све ти побити и попалити”, „све ћемо вас побити као мишеве пуваће”, „да нам даш паре, или да те горимо”, „одмах хоћу да те печем жива”, „јер имао немао ја ћу те убити”, „оба ћу му (сина) жива испећи а њега и жену исећићу на режњеве”, „јер знај да ћу те жива спржити са целом твојом фамилијом”, „знаш ли да ћу те на комаде исећи”, „доћи ћу да ти обе руке одсечем”, „језик ћемо ти одсећи”, „попе, банке дај, јер ћу сад вериге угрејати”, „али ову бабу заклаћу као пиле”, „да их покољемо као прасице”, „да те жива као јарца дерем”.

После оваквих ужасних претњи хајдуци туку жртве ударајући их чим стигну и свуда по телу. Шамаром, песницом, ногом, а најчешће кундаком и грлићем од пушке. Ударају по глави, у груди, по вилици,

¹ Сви наводи из Тодоровићевог списка ни у чему нису измењени, а пошто се извесна ондашња правописна правила не слажу са данашњим, упозоравамо читаоце да не помисле да је у тим наводима учињена нека словна или било која друга грешка.

врату, затиљку, по руци, плећкама, ребрима, слабинама, крстима. Пуно је примера као што су: „Удари старца што год може шамаром“, „млатну песницом по глави“, „удари ногом и обори на земљу“, „удари коленом у крста“, „кундаком од пушке удари ме у леву сису“, „ударио ме два-три пута кундаком у прси“, „удареше ме неколико пута кундаком у ребра“, „гурну чичу грлићем од пушке у груди“, „удари грлићем од пушке по доњој вилици“. Од таквих удараца несрећни страдалници падају, облива их крв. („Он ме онда удари цевком од пушке по глави и мене обли крв“, „крв ме обли и ја падох“, „ја падох преко прага и убих се у леву цеваницу“, „и мени мрче свест те падох“.)

Најзад долази оно најужасније - опасивање усијаним веригама око врата и груди, по чему је нарочито био познат Митар Колар. „То је увек његов први посао кад у какву кућу упадну“ - записао је Тодоровић. Ужареним веригама из жеравице, а понекад уз помоћ машица, ватраља и врелог пепела хајдуци прље, прже и пеку по врату, прсима, леђима, раменима, рукама, бутинама. Каква су била та грозовита ватрена мучења довољно је навести само два примера. Како је ушао у кућу старог Мијаила Милосављевића из Коштунића, „Колар одмах скиде вериге из оцака и мету их на ватру да се греју...па онда са усијаним веригама зађе Мијаилу с леђа и зави му оне усијане вериге око врата три пута, а четврти пут обави их несретном Мијаилу преко уста. Од усијаних верига одскакале су варнице, месо је цврчало, пекло се и пушило, а кожа је пуцала и кокала се печена под веригама а са испрскале коже цедила се крв...Ојађени старац био је сав печен и сав умрљан крвљу, која је пропиштала из испреклане коже. На колутовима од верига местимице бејаше остало по парче испечене коже које се за гвожђе залепило и још се пушило.“ (Колар је при свему том цикао: „Паре, паре, дртино стара!“) Ништа мање муке претрпео је и Живан Радојичић из Миоковаца. Њему Бркић „слиндари кошуљу, а Војко му усијане вериге обави два пута око врата. Живан се прокриви као ушником ударено јуне од силног бола... Кад му је врат био сав печен и у ранама они га опашу веригама преко леђа. Месо је цврчало и пушило се, а Живан је јаукао и кукао колико га год грло доноси...”

.....

После псовки, претњи, ударања и верига долазе претраже, изнуде и отимање новца, одеће, обуће, ствари и оружја, ради чега се претреса све по кући - собе, тавани, ћошкови, полице, кревети, сандуци, торбе,

кутије. Првенствено се јагмило око новца, јер је хајдуковање занат за „грабљење пара”. Скоро је свака разбојничка похара подразумевала отимачину новца, ради ког су најбогатији домаћини уцењивани, кундачени и прљени веригама. И сам Бркић, који се најчешће издавао као политичко-радикалски хајдук, одговорио је једном домаћину, кад му је овај казао да се није мешао у политику и да није знао ни за леберале ни за напредњаке ни за радикале: „То је нама све једно! Наша политика то су банчице. Нама треба пара, и то да даш”. А при нападу на једну кућу викнуо је: „Дукате амо!”, док је једном попу оштро припретио: „Банке, или ћу да те убијем!”

Отимани су динари свих врста, облика и "апоена" и стављани у хајдучке јанцике: у сребру, никлу и бакру, а посебно у банкама (десетодинаркама), али и петодинаркама и дводинаркама, све до последње сите, до најмање бакаруше и марјаша. Зато не чуди што је Бркић рекао моравачком учитељу Бацковићу: „Ако немаш банака, даћеш што имаш, макар 1 грош.” Ту су и насилна присвајања златних цесарских дуката и „наполеона”, бушених и небушених талира и понеке рушпе, руске рубље, цванцика и грошева, као и покоје облигације и акције штедионице. Ради новца радо је одузиман и женски накит који се састоји од огрлица са бушеним дукатима, талирима и цванцицима, девојачких нализа са парицама, дукате са домаћичких конђа.

Хајдуци су били похлепни и на нову и скупоценију одећу и обућу, у којима је сиромашно село одувек оскудевало, а што потврђује и сам Пера Тодоровић који је описујући изглед оптужених на судском процесу записао: „Огромна већина одевена је сиромашно и јадно, а многи су и прљави, ма да се сваки од њих старао, да се за данас колико толико „уљуди” кад излази пред људе.” Отуда хајдуци најпре купе даровне кошуље, чохане копоране и фермене, астраганске шубаре и свилене и вунене појасеве, а затим кадифене и сромом везене цемадане, чохане прслукe, памуклије, штетене рукавице. Од женске одеће највише су им за око западале fine шамије, жуте и калемћарке, разне мараме, свилени шалови огртачи и понеки срман јелек и сребрна пафта. Од обуће на мети су били опанци са обуваћим каишима, чарапе и назувице.

Веома често су отимачки одузимане и разне ствари и употребни и украсни предмети, првенствено златни, сребрни, „емаљирани” и „анкер” сатови са ланцима, сребрно, златно и дијамантско прстење, пешкири, огрлице с дукатима, рушпама и талирима, паклићи дувана, дуванске кутије и ћилибарске муштикле. А узимано је и остало што се од вредности по кућама затекло: медаље и споменице, јанцици и костретне и

платнене торбе, новчаници, паквонске кутије, златни брошеви и минђуше, фини седефски перорези, бритве о каишу, бријачи, шибице, сечени шећер, кафа, сапун, памучно платно, женске челенке и рушадија.

Хајдуци су такође насилно присвајали разно оружје, кога је иначе било у скоро свакој сеоској кући. Заостало из времена кнез-Михаилове народне војске и после српско-турских ратова (1876-1878), а било га је и старинског из доба Првог и Другог устанка, као и оног за ловачке потребе. Тако су одузимане све врсте дугих и кратких пушака (магацинке, Пибодијеве острагуше-пибодуше, маузерке), као и ловачке зечаре, танчице, двоцевке. Оне које су застареле и мање употребљиве ломили су и бацали. Отимали су и све врсте револвера (велике, мале, шестопуке, „булдоге“, сребрњаке, белокоуре преламаче) и ножеве с канијама и сарачлудима, понеке „с вишњевим камењем а белих корица“, као и покоју турску сабљу кривајицу.

.....

А како су били обучени и наоружани хајдуци? Одело им је махом као и код осталих сељака, сукнено и чохано, али су их посебно красили високи фесови с дугачком кићанком. То су дубоки „низамски“ црвени, вишњевии или морави фесови, понеки ишарани шиком и извезени „круном од шика“. Само су покоји носили шубаре (већином астраганске), шајкаче и капе „налик на црногорске“. Од горње одеће имали су чохане или сукнене копоране и сукнене гуњеве, а покоји исте такве фермене и антерије, памуклије, цемадане, грудњаке од ћитајке и штофане прслукe. Ретко који копоран и фермен ишаран је срмом и жутиm гајтанима „што жене преду“, а ретки су и шалови око врата, силави од црвене коже и тканице око појаса. Панталоне су готово свима од црног сукна или шајка, уске и тесне, а понекад са колчацима, „са арчом“, везене гајтанима. На ногама „грађени“ ђоновски опанци с поплетима, обуваћим каишима и вуницом ишаране чарапе, понеке с наплетом. Дакле, обична свакидашња народна одећа, која ничим не одудара од сељачке. Зато је Бркић, кад је био ухваћен у чоханој памуклији и шајканим панталонама, рекао капетану: „Жао ми је што ме затекосте овако, а нисте ме ухватили у мом свечаном руху. Тада би видели шта је одело хајдучко. Све се сија од самога сувога злата.“ Као да га је било стид што је у свакодневно ношећем оделу, он претерано увеличава богаство и лепоту своје светковинско-празничке одеће.

Иначе, поједини хајдуци су се повремено, да би скрили и замели трагове, преоблачили у грађанску, жандармеријску и официрску ношњу. Војко је на испиту у Мионици тврдио да хајдук Владислав има униформу жандармеријског поднаредника и пешадијског поручника, а Ђурица жандармеријског редова, док је обојицу на вашару у Барошевцу видела једна Циганка „у немачком оделу”. И сам се Војко често прерушавао „као паланачки трговачки момак или калфа”.

Хајдуци и разбојници који су пљачкали у њихово име били су различито наоружани, како који. По виђењу и изјавама појединих похараних страдалника и чланова њихових породица, они најчешће носе пушке магацинке, маузер-кокинке и пибодовке, које прате ниске фишека и метака. Сведоци на суду казују да су на хајдуцима видели изукрштане низове фишека преко груди, нанизе метака преко рамена, фишекторе преко појаса и прсију, каиш метака, низ метака “свуд околу”. А ту су и разни револвери, обично они белокорасте, и велики, дугачки ножеви јатаганског типа. Једино је Колар уза се, о пасу, имао бритву црнокорку.² Тим оружјем убијани су уцењени и похарани домаћини, али и поједини хајдуци због разних међусобних сумњичења и обрачуна или из страха да један другог не одају властима. Тако је од хајдучке руке страдало десет хајдука, од Бркићеве чак четворица.³

Иначе, хајдуци су у својим јанцицима носили веома мало новца, а од ствари, накита и украсних предмета – ништа. Код њих се по хватању или убиству затекне само тек понеки дукат и динар, јер је све остало у рукама јатака и њихових жена и кћерки, а подоста и код љубавница, а што је и хајдук Војко непосредно пред стрељање потврдио: „Све што смо отели, њима смо дали.” Код Колара се при његовом убиству на шумском легалу на Каблару нашло само једно ћилимче и стакло са ракијом, у Војка, кад је ухваћен, 33 банке, три дуката и један наполеон, а код Симе Милинковића једино 48 динара. Ни у харамбаше Бркића није се затекло нешто више: седам дуката, пет руских рубаља, 11 динара у сребру и један тантуз.

² Као специјално помажуће “оружје” којим су се послуживали при нападу на куће у ноћним сатима Војко, Бркић и Владислав носили су са собом по “хајдучку воштаницу”, да њоме расветле простор пред собом.

³ Од својих другова побијени су хајдуци Дмитар Трифуновић из Папратишта, Благоје Јевтовић из Гугља, Живојин Ђирковић из Рожаца, Драгомир Кондић из Трбушнице, Милош Јовановић Хрват из лазаревачких Зеока, Тихомир Кузмаповић из Колљара, Живојин Јоксимовић из Орашца и Ђорђе Преловић из Јеленца.

Тако бедно и са незнатно новца завршавају они који су себе радо и с великим поносом називали горским царевима. Хајдуци су се у претешким писмима која су упућивали газдама и среским капетанима и начелницима самоословљавали као цареви „из горе зелене”. Међу њима су Владислав Јовићевић, Борисав Дукић, Милан Бркић, Војко Тимотијевић, Митар Колар и Митар Трифуновић. Један пример тог горског царевања добро се види из уцењивачког писма из 1894. године трговцу Павлу Андрићу из Лесковица, у коме се на крају наводи: „Уосталом примите поздрав од царева горски. Написа и подписа својеручно Борисав Дукић цар горски, Владислав Јовићевић, Петроније Живковић, Адам Кузмановић, Војко Тимотијевић, Милан Бркић.”

Ко су стварно ти цареви били пре него су се одметнули у хајдуке и из каквог су друштвеног и економског слоја потекли? Одмах се може рећи да су сви (осим Војка, који је био из имућније куће) из сиротињско-убогих породица и да су као такви, мање-више изопштени из друштва, приморани да буду слуге, надничари и печалбарске дрводеље и дунђери. Бркић је неколико година слуговао, а бавио се и дунђерлуком градећи по селима качаре, вајате и друге зграде. Борисав Дукић је такође више година био слуга, а радио је и као дунђерин по Колубари и Лазаревцу. Митар Трифуновић и Илија Павловић су дрводељисали, а Милош Јовановић Хрват је копао бунаре и надничо. И Владислав Јовићевић је једно време служио, а то су чинили и Аврам Петровић и Јосиф Ковачевић Ђоро, док је Сима Миљинковић “још као дете пошло по служби и скитњи. Где он није био и где није служио! Био је чак и у Београду!” Извесни су били досељеници из далеких брдских крајева: поменути Аврам је дошао у Брежђе из Херцеговине, а Цоковац и Гвозден из Старог Влаха, први у Зеоке, други у Тијање. Иначе, неки су пре одласка у шуму имали склоност за ситније лоповлуке. Бркић је, на пример, оптуживан да је украо јагње, Војко кошницу, а Гвозден – неке овце. Тако су од ситних крадљиваца постепено постајали велики разбојници.

И сад су се сви они преко ноћи прометнули ништа мање до у неке царске људе, којима је главни посао да се за своје досуђено сиромаштво разбојништвом, отимачином и убиствима свете најимућнијим и најугледнијим домаћинима, газдама и трговцима. Ти јадни умишљени цареви се као заплашене зверке провлаче кроз горске гушћаке да би избегли потере жандарма, пандура и потајника и чаме по јатачким избама, стално у стрепњи да их јатаци не издају властима или их, у погодном тренутку, побију. Они се веру по планинама, брдима, потесима и насељима

необичних и тајанствених назива: по Папратишту, Маковишту, Околишту, Ражани, Мравинцима, Растовачи, Маглешу, Риору, Козомору, Краљевом Столу, Градачкој стени, Мраморју, Белом Камену, Љутичкој бари, Сувој чесми, Хајдучкој води, Тометином Пољу, Смрдљиковцу, по шумама Струганика, Ореовице и Тесног Рта... Тако зверају док их не стигну потернички куршуми или не падну у жандармско-пандурске руке. Ти највећи сиромашци и несрећници, те шумске зверке, које се при хватању махом нису држале храбро и одважно. У томе је изузетак само Цоковац који је био „јунак за тројицу” јер је из колибе у Вапи, кад су га жандарми позвали на предају, одговорио: „Жив се у руке не предајем, г. начелниче, а с мртвим можеш чинити што хоћеш!” И бранећи се, сав је изрешетан и унакажен жандармским мецима.

Како су изгледали поједини хајдуци по спољашњем облику и кави су били по духовно-карактерним особинама сликовито је и живо приказано у „Хајдучији”, а овде ради јаснијег увида у изглед и ћуд њих неколико наводимо Тодоровићева опажања и процењивања, при чему су погдегде испуштени извесни мање битни детаљи.⁴

БРКИЋ је пун човек, средњег раста, правилно развијен, смеђ, с крупним, плавим очима, с неошишаном косом, која му лада преко високог чела, на коме се, близу раздеока, једва приметно види мали ожиљак од ране добијене приликом хватања његова. Бркић је тек у 25. години, има мале бркове и младу браду, која је обујмила цело лице и која се повила напред, те му придаје у неколико јеврејски тип. Израз му је лица помешан... Али ако га загледате боље и изближе, опазићете како му је горња малко у средини као засечена усна и помало прћав на половини као пребијен нос, дају лицу некакав немно, тупи и зверски израз. Иначе, на први поглед, Брковићево лице не чини немно утисак. Напротив, кожа му је лица прилично нежна и бела... што пријатно утиче на гледаоце...

Тодоровић је запазио и да у Бркићевим очима “има нечег фанатичног, занесењачког, као што се опажа код религиозних фанатичара”, а хајдук Владислав је за младог и тек похајдученог Бркића рекао да је “ватра жива, за го челик хвата”, док га је домаћин Ђорђе Драшкић из Полома видео као “једно здраво момче, да га је милина погледати”.

ВОЈКО је млад човек – тек му је 25 година. Да га случајно сретнете обучена у какво господско одело, морали би стати да га загледате и да се упитате: какав ли је ово господичић, јер Војко збиља нема сељачки изглед. То је човек средњег раста, телесно врло лепо развијен... Има црну густу косу, средње црне брчиће и црну и младу браду, очи су му граорасте, нос правилан, уста умерена, припијена; коже је меке, глатке, веома беле; руке су му мале, с кратким пуначким прстима, и тако нежне и беле, што рекли сељаци, као у писара. Гледајући те руке, ко би рекао да су оне икада могле починити оне страшне злочине, од којих се човеку кожа жежи, а које Војко прича тако живо и тачно, тако весело и насмејано, као да говори о каквим љубавним догађајима... Кад говори чешће суче бркове и гестукулира рукама. У његовом причању има

⁴ Поред веома успелог мање-више литерарног Тодоровићевог портретисања, често су поједини хајдуци, јатаци, саучесници и сведоци укратко описивани као по једноличном обрасцу за личну карту или криминалистички досије – без неке оригиналности устаљено се ређају изгледи појединих делова главе (коса, обрве, очи, нос, образи, бркови, брада).

некег глумачког... у говору намешта, често се мази, умиљава и о најгрознијим злочинима говори тако слатко, као да прича о меденим пољупцима обожаване драгане.

КОЛАР – Ово је био најсвирепији и најгрознији од свију хајдука, на овоме крају. То је управо био крвожедни звер, а не човек. Он је убијао људе за најмање ситнице. Усијати вериге, па њима опасати гола човека, усијати машице, па откидати својој жртви парче по парче меса или ухватити је за нос и тако водити за собом – све су то за Колара биле ситнице. Куд год је прошао, где год је стигао, он је за собом остављао широк траг невинне људске крви... Дмитар је био од куће крајњи сиромах, а имао је велику фамилију. С тога је био ненасит у грабљењу. Он је био готов да за динар убије човека... Колар је био звер међу хајдуцима... један од најужаснијих међу свима ужасним хајдуцима нашим. Кад год је требало изнуђивати новац, сећи, пећи, клати, убијати, ту је увек био Колар први да потегне вреле вериге, или проклету бритву своју, којом је најрадије бабе клао.

СИМА – То је повисок жгољав и врло сувоњав човек, од својих 25-26 година, јадна изгледа, земљане управо мртвачке боје у лицу, с подугачком шиљатом пепељавом брадицом. У снази је мршав као хрт, а уз то и шкрофулозан... Цела појава је врло јадна, а пре личи на каквог изгладнелог испосника, но на обесна хајдука.

Оно његово мршаво, земљано лице, с припијеним уснама и оголићеним зубима чисто изазива сажаљење. Израз лица и цело његово држање, издаје неку тешку болешљивост, беду и сиротоване од детињства, као и неку неодређену тугу, која је ударила печат на његов поглед, на његов израз, на цело биће његово.

ИЛИЈА је такође млад човек... и када је оглашен за хајдука, тек му је било 23 г. Илија је крупан, висок, најкрупнији од свију ових хајдука; телесно је добро развијен, али има веома чудан крој главе. Чело му је некако спљоштено, тако, да му глава изгледа чисто зашиљена; иначе то је по свему угледан човек. Смеђ је, браду брије, има умерене бркове, а косу спред спушта низ чело. Има чудне, мале, дремљиве очи, које веома подсећају на очи дремљиве мачке. Отресит је; говори тачно и јасно, глас му је пријатан...

ГВОЗДЕН је висок човек, веома црне масти, као угљен црне косе и бркова, а браду брије. У лицу је блед и слабуњав, црте лица правилне су му и доста симпатичне; очи црне велике, које држи увек оборене, гледајући преда се, као да се стиди онога света што око њега стоји и као зликовца га посматра... Брат носи завијен марамом – шкрофулозан је.

Гвозден је даље описан најнегативнијим и крајње увредљивим одредбама. Назван је вајним, на силу и под морање хајдуком и кукавицом, „коме би лепше приличило, да је Мрљавко Слеччевић“, чак и животињом која се при хватању толико престравила „да збиља није могла једне речи изустити“. Осим тога окарактерисан је и као блесаст и пашав!

Тако су сви хајдуци приказани као окуртни и немилосрдни зликовци и разбојници, без иједне позитивне осећајне црте. Једино је Бркић два пута омекшао душом и ганутљиво се до срца и плача искрено отворио. Једном при помену рано умрле мајке „очи су му биле пуне суза“, а други пут, кад се суочавао са сестром која је „једнако јецала“, а он се од јаког узбуђења покушавао да прибере, „али га сузе савладаше и он се скљуси на клупу, наслони главу на руке и сам узне јецати“! „Ово су биле истинске, непаторене сузе“ – записао је Тодоровић, па је и сам потрешен изашао из суднице мислећи у себи „како је страشان и бескрајан лабиринт душа човечја“. До јуче безмилосни човекоубица, хајдук сад „болно уздише за матером и за горком судбином својом“.

О хајдуцима је још речено да имају обичај да по извршеним разбојништвима свирају, певају и пуцају. Као да се после гнусних злодела враћају са какве сеоске светковине па се успут обесно веселе! По убиству тројице домаћина у Субјелу хајдуци су „отишли у срез пожешки, а уз пут певали, свирали и шенлучили међући пушке, као да се враћају с какве свадбе а не с крвава злочина”. У Пухову су по нападу на Вучка Карића из Крстаца „свирали идући низ Белицу, али не у тамбуру, већ у кларинет што цигани свирају”, а по страхотним убиствима у Душковцима – „певајући појახаше коње и кретоше уз друм за планину”. А при хватању Војка и хајдука Јосифа „где у папрати седе раскомоћени” један је од њих свирао у хармонику.

.....

Као хајдуштво Пера Тодоровић је веома јасно осветлио и јаташтво као непрестаног сарадничког саодносника у свим хајдучким пословима, при чему је приметио да су се извесне породице јатаковањем бавиле као неким наследним и устаљеним занимањем. Јатака је било у многим селу од драгачевског Пухова па преко подмаљенског Горњег Лајковца до шумадијског Смрдљиковца. У „Хајдучији” читамо: „Изгледа, да је отров јатаковања тако био обухватио ово несретно село Смрдљиковац, да у њему скоро није било дома, који није био помешан у јатаковање. Зацело, истински и прави Смрдљиковац.” Говорећи о јатацима Јелисијевићима и Рајчевићима, Тодоровић је навео да „тако исто видимо овде наследство у злу, у неваљалству, где су створене читаве јатачке династије, где јаташтво и хајдуштво прелазе с колена на колена и где се сви чланови породице баве тим занимањем.” И стварно, из фамилије Јелисијевић пред чачанским судом појавило се осам, а из Рајчевића куће четири јатака! А, по речима самих хајдука, јатаци су као наговарачи и подводници „гори хајдуци но ми у шуми, само што су они слободни”. За једног ће рећи да је волео „мало да шарне с хајдуцима, (а) сад ми се овде гради читав светац”, а за другог да је „мутио с хајдуцима”, али да је истовремено с властима сарађивао („мало је лагао нас, мало вас”). За дволичну улогу газде Јеврема Томашевића из Рајковића записао је да је „вешто разалео своје замке на две стране. С хајдуцима удесио да превари власт и свог ортака, а с влашћу опет удесио, да се може слободно састајати с хајдуцима, дакле, да заклони своје јатаковање, а доцније, ако нађе свог рачуна, да може хајдуке издати, па за њих и учену примити”.

Упознајмо се сад и са ликовима и поступцима неколико главних јатака.

НЕДЕЉКО ИГЊАТОВИЋ ИЗ ДЉИНА – Висок, крупан човек око својих 40 год., косе црне, обрва великих смејих, бркова црних великих, носа велика, подугачка. Носи „бакембарте“ и испод доње усне на средини малу брадицу, иначе се брије. Одело сељачко. Целокупан изглед достојанствен. Кад га човек погледа онако крупна, пуна, глатко избријана, мислио би да је то какав енглески лорд, а међу тим то вам је обичан јатак хајдучки.

А по хајдуку Војку, Недељко је покварен човек, „права губа за половину ових хајдука“, „гори од сваког хајдука“, вешт и препреден, који целог живота чини злодела али их опрезно крије „као змија ноге“. Пред само стрељање, привезан уз колац, Војко је рекао: „Недељко је пет пута већи зликовац од мене.“ А пре тога, у току судског претреса он је овог „отровног“ јатака овако окарактерисао:

Ево, господо, погледајте овога Недељка! Кад га овако видите, па још да га сретнете у слободи, кад се лепо намести, кад метне револвер за појас, ви би рекли: е ово је баш неки ваљан и поштен човек. Па да га чујете како слатко говори, па да га видите како лепо уме с влашћу, ви би се заклели у сто манастира, да овај човек не може имати никакве везе са злим људима. Међу тим, господо, ово је прави отров; он није само мене упропастио, он је читаву томилу младих људи на зло навео... Оп, господо, сву ноћ пије с хајдуцима па ујутру устане, лепо се дотера и очешља, па изађе међу свет, поздрави се с овим, поздрави се с оним, свакоме рекне лепу реч, он је свима добар...⁵

НИКОЛА РАЈЧЕВИЋ ИЗ ДРУЖЕТИЋА – То је човек од својих 50 година: висок, витак, мршав, погрушене црне косе, напуштене скоро необријане браде, тршавих, потпишаних бркова, велика дугачка носа, изнурена, сломијена и малаксала тела, тупа, равнодушна, болешљива погледа – у опште један очајник, на коме по целом држању видиш да је и Бог, па и он сам од себе руке дигао, и да се предао некој тупој бесмисленој равнодушности... Као год што је јадан он сам, тако је јадно и оно одело на њему... У опште, цела појава бедна је и јадна – у свему налик на тешка болесника, који је јуче изишао из болнице и на се навучао некакве слепачке рите, које су му узгред пружили милосрдни сиромаси...

А међутим, то је човек, који је у своме крају играо видну и угледну политичку улогу; он је био некад доста виђен трговац и више пута бивао је председник у својој општини, а у великој уставотворној скупштини 1888. год. он је био и посланик народни, изабран као кандидат радикални...

БРАЋА ЈЕЛИСИЈЕВИЋ из Горњег Лајковца – О работама браће Јелисијевића Прибиславу, Милинку и Миши сазнајемо из исказа хајдука Војка и самих њих. Војко их назива „занације у јатаковању“ и о њима је на испиту у Београду рекао:

Кућа Јелисијевића у Г. Лајковцу под самим Маљеном планином и најудеснија је за прикривање хајдука. Та је кућа служила као главно станиште и станица многим ранијим хајдуцима, па и мени и мојим друговима... Миша је увек, кад смо се у Маљену налазили, давао знак да се ничега не бојимо, певајући гласно „Листај горо, нека има лада“, те смо онда знали да слободно можемо долазити, а кад је ћутао, ми смо се варакали мало даље... Највеће су нам

⁵ Недељко Игњатовић је послужио као прототип по коме је Светолик Ранковић обликовао лик злог Ча-Вују у свом роману „Горски цар“. Иначе, постојао је опасан хајдучки саучесник Вуја Милаковић-Чача из Муџића чије је име Ранковић „позајмио“ додавши му Недељкова јатачка својства. У Тодоровићевом извештају се помиње и чувени хајдук Ђурица Перовић из Горњег Лајковца, кога је Ранковић „преуредио“ у главни истоимени лик свог романа.

услуге чинили Прибислав и Милинко, и то не у своју корист него у корист целе задруге, јер смо им то добро плаћали. Они су нам казивали у кога у околини има новца и подбадали нас да идемо да их опљачкамо...

Међутим, двострукост свог лика оцртао је сам Прибислав на са-слушању у Београду:

Ја нисам јатак хајдучки ни хајдуцима чинио услуге јатачке ради њихове користи и да их сачувам од власти, већ чинио сам им у неколико у тој намери, да се они са мношћом спријатеље и да ми се повере, па да их згодном приликом подведем властима, да се похватају или побију, што сам најпосле и учинио.

На чачанском суђењу су се појавила и четири јатака и саучесника женског рода. Тодоровић наводи да у многим приликама „заљубљене женске биле су најбољи чувари и јатаци хајдучки”. То најбоље потврђује Тодосија Рајчевић из Дружетића, која је свом мужу рекла: „Пре ћу пристати да једно дете наше закољем, но да хајдуке издам. То ми немој помињати!” Та њена деца, девојке Јелена и Винка, и саме су биле јатакиње, а Јелена и Бркићева милосница која му је, наводно, на Маљену рекла да би пре сто пута умрла и да би пристала да и њу и сву њену породицу „на комаде исеку” него што би му учинила какво зло. А већина хајдука имала је љубавнице међу јатачким женама, девојкама и удовицама. Осим Бркића, зна се да је и Владислав Јовићевић имао своју јараницу, једну „покварену девојчуру”. Све четири јатакиње су енергично изјављивале да нису имале везу са хајдуцима и ниједног нису одале. Баба Стаменија Јовичић из лазаревачких Зеока, иначе удовица, бранила се: „Зар је мени, г. председниче, у мојим годинама до јатаковања?! Јадно ми јатаковање, кад једва носим и ове моје старе кости!” А за сведоке против ње, за које тврди да криво сведоче из пизме, каже: “Али ничему се не чудите, господине. За једну банку можете у сваком селу наћи по 50 оваквих сведока.”

Од јатакиња најзанимљивије су поменуте Тодосија и њена кћерка Јелена, која је знала напамет многе стихове из “Горског вијенца”, а о којој се причало да се преоблачила у мушко одело и да је умела да гађа из револвера добро као и Бркић. Отуда је, ваљда, на једном месту Тодоровић именује и као хајдучицу.

ТОДОСИЈА – Она је средњег раста, пуна, забрела, у лицу као поднадувена и бакарне боје – одмах се по свему види да радо загледа у чутуру. У младости није била без неких дражи, али дуг, неуредан и неупутан живот, а нарочито злоупотреба чутуре, дала јој је лицу некако груб, немио и суров израз, који у неколико разблажује само пријатан осмех на њеном иначе непријатном лицу.

Обучена је небрижљиво у обичне сељачке хаљине тога краја, а забуљена је неком жутом шамијом, те јој се лице тек у пола види.

Говора је жива, отресита и слободна... Она пак у своме говору не само да је слободна, него на махове и цинична...

ЈЕЛЕНА – То је повисока, једра, здрава, сељачка девојка, обичне сељачке лепоте, чисто обучена и поноситог држања. Сад је у 22. години. На њој је богато ишарана и лепо грађена сељачка сукња, лепа кошуља с везеним недрима, колиром и зарукављем, што је све њен ручни рад. Косу сплела у перчин и савила око главе, као што носе сељачке девојке. На врату јој је неколико низа ђинђува. Одговара слободно, отресито и оштро.

На другом месту Тодоровић је дао заједнички опис Јелене и сестре јој Винке, при чему је, осим указивања не њихову уобичајену народну ношњу, укратко описао и њихов изглед и понашање:

Оне су мало више од средњег раста, витке, пунане, природно бела лица а смеђе косе. Поглед им је слободан и одрешит. Цело држање присебито и пажљиво...

Пада у очи да су бројни јатаци потицали из имовински добростојећих породица и оних које су повишено приклоњене радикалима. Ведесмо да је Никола Рајчевић био радикалски посланик у уставотворној скупштини, а радикалски прваци у свом крају су и јатаци Ђорђе Папић из Пријевора, Милија Карић из Крстаца, Периша Чвркић из Рожаца, Пантелија Драгутиновић из Каленића и још неки.

Поменимо најзад да је било случајева да су и људи из саме државне власти били у тесној спрези са хајдуцима. Они су ради новчаног ћара умешани у јатаковање и заштиту хајдука, чиме су се морално срозали на најлоганије дно нељудског кала. Поједини општински председници и срески капетани зарађивали су новац од хајдучких отимачина! Хајдук Живојин Јоксимовић из Орашца уверавао је трговца Живка Плећовића из Аранђеловца:

Море хеј, главо, шта ти мислиш?! Готово сви општински председници у срезу колубарском наши су јатаци, а главни јатак наш, то је главом сам капетан Пајовић. Он је државни чиновник, али он од нас хајдука прима већу плату, но од државе. Ми смо му ту недавно дали 200 банака и он зна да ћемо му и још дати, чим какав ћар задобијемо. С тога он нас чува.

А један жандармеријски каплар наводи да је хајдук Владислав Јовићевић „шест банака дао капетану Тадићу из Лазаревца, па је капетан тим новцем правио весеље, на коме су били сви председници и кметови среза”. Чак је тако и народни трибун Ранко Тајсић оптуживан, али без судског доказа, да је сарађивао са хајдуцима.

.....

Какви су хајдуци, јатаци и сведоци кад на суду укрсте своја виђења и доказе? Одмах се може рећи да и једни и други и трећи доста лажу. Упоредјујући исказе и признања са неких претходних испита и саслушања у Мионици, Београду и Ваљеву, али и у другим среским канцеларијама и селима са оним која су се чула на чачанском претресу, испоставља се да хајдуци много штошта поричу и друкчије приказују,

прибегавајући свакаквим обманама. Показало се и у Чачку да се готово сви – и хајдуци и јатаци и саучесници и сведоци – да би избегли одговорност или извукли за себе неку корист, служе лажима, што је уопште уобичајена појава на свим судским расправама. Поједини сведоци криво сведоче или из ината или ради новца који им је обећан или дат. За неколико банки, за жито или сено они казују како им је давалац пара наручио. Један се од њих чак хвалио да хоће за паре да сведочи „јер му је фајда као сиромасу човеку”, други је изјавио да би и он теретио друге „да имам неки ћар од тога”, док је један јатак рекао сведоку против њега: „Ти се као сведок сада против мене јављаш или по нечијем наговору или што би хтео од мене цабалука.”

Лажу и поједини опљачкани домаћини да су им хајдуци отели већу суму новца него што стварно јесу. Отуда су у Тодоровићевом извештају доста честе речи *лагајши* и *лажеш*, којима се узајамно оптужују учесници на суђењу. Неискрени сведоци неискрено сведоче. И сам Бркић је узвратио једном јатаку: „Хајде, лажи, лажи!”, а за Бркића је његов садруг Сима тврдио: „Лагао је њих стотину, па сад лаже за све ове.”

Да би се одбранили, многи притвореници на суочењу „одмах спопадну противника најцрњим грдњама”. Противници се међусобно оптужују и вређају многим дозлабога грдним, ружним и срамотним речима: покварен, рђа, пропалица, стрвина, животиња, шкембе, лопужа, положара, денабет, поганац, пржибаба, поганија, кеша, вуцибатина, попескара, курва, куја, псина, псето, каишарчина, глобација, пуваћ, говнаћ, хајдучка булумента, торлакача, матора вештица, лајати, укурвити се. Веома је занимљив „лажовски исечак” из унакрсног сучељавања јатака Недељка Игњатовића и хајдука Војка. Недељко најпре Војка назива лопужом и полажаром, који је очима крао, па наставља: „Војко се решио да лаже, па му је сад све једно, хоће ли лагати за торбу или за пуна кола.” Војко му на то одвраћа једнаком мером: „Недељко, баш си опасан човек, кад можеш да лажеш овако ашићаре, баш мени у очи.” У поганим грдњама најпознатији је био јатак Радоје Шујдовић из Горњег Лајковца, који се овако устремио на Стојадина Ковачевића из Берковаца: „Што лажеш, рђо од рђаковића! Што лажеш, рђа те убила!... и ти мени да рекнеш да сам ја јатак хајдучки! Пу.....(пљује га) срам те било од г..... твоје... И ти си ми неки трговац ... Којишарчино и глобацијо један!”

Оваква жестока пребацивања и прекори произлазили су из несношљиве нетрпеливости и осветне мржње, којих је, судећи по садржају „Хајдучије”, у српском селу тог доба било и напретек. Комшија на

комшију, чак и брат на брата „тера пизму“, па се на суду често чује да неко некога „криви из пизме“, да сведок говори лажно „из пизме“, „све је то из пизме“, „из пизме и ината“, „терао си пузму“, „терети из пизме“, „из пакости“. А пизма, по пореклу грчка реч, дошла у наш језик преко Турака, означава омразу, мржњу, непријатељство, злобу. Те клете пизмене нетрпељивости нарочито су се распламсале и продубиле са настанком кивних раздеоба политичких странака и њиховим трвењем око заузимања и очувања власти. Зато наилазимо на Тодоровићеву суморну тврдњу: „Још је жалосније што ту виђамо, како партиска и политичка подела и завада често сеје непомирљиву омразу чак и међу једно-крвним рођацима“. Из те раширене озлобљене пизмености рађала су се многа произвољна, нечасна и подла оптуживања заснована на пустој лажи и мржњи па се у судском сучељавању и препирању противних страна сусрећу оптужујући противуци: „Али то што велиш није истина, и криво ћеш се заклети“, „мало је лагао нас, мало вас“, „хајд, лажи, лажи“, „и чича је лагао, лагао“. И сам хајдук Сима Милинковић рекао је за Бркића и себе: „Он је лагао, а ја сам морао за њим полагивати.“

.....

Из свега искрсава питање који су прави узроци овако раширеног хајдуштава и зла које је оно доносило, а за које је хајдук Војко по убиствима у Душковцима казао: „Е, мој брајко, дубоко је семе хајдучко! Не затире се оно тако лако.“ Најпре ваља рећи да се то све дешавало уздуж планина које су вододелница моравских и колубарских вода, а чија су пригорја насељена плахим и у реакцијама избрзним динарцима са херцеговачких, црногорских и старовлашких брда. То су гудурави предели који се пружају од Повлена, Црнокосе и Јелове горе, па се преко Маљена, Сувобора и Рудника спуштају до ниских космајских и венчачких подгорина, а који су већином подоста удаљени од већих градских насеља. Тако је Маљен постао нека врста хајдучког збега и зборно место на коме су хајдуци, наводно, на својој скупштини изабрали за свога врховног харамбашу Бркића, а с обе стране ове планине постојали су опасни и хајдуци и јатаци. Но, карактеристично је и заго-нетно откуда се баш у пожешком иначе омањем срезу и то само у његовом источном делу, оном горовитом, који се од Добрињске реке уздиже

према Каблару, појавило у тако кратком временском размаку бројно „семе хајдучко”.⁶

Осим тога село је још по много чему било богоостављено и заостало јер је културно-просветно тек почело да се отима од вековне неписмености. Основна училишта су још била ретка па је велика изузетност био описмењен човек. Због тога „школовани” хајдуци и поједини учесници на суђењу о себи с поносом истичу: „Писмен сам”, „писати знам”, „умем писати”, док остали наводе да то не знају и да их је у њиховим тужбама потписао неко други.

Уз то, економско-привређивачке и друштвено-политичке прилике биле су веома неповољне. Део сеоских задруга се после српско-турских ратова нагло убрзавале, одељени задругари су на уситњеним поседима све више сиромашили, а надирање новчано-тржишне привреде економски је раслојило село и од новца стварало безмало праву светињу. Истовремено, превирања и непомирљива сукобљавања међу политичким партијама била су сувише непромишљена и рушилачка те су довела до Тимочке и Горачићке буне. Династији Обреновића и властовању напредњака и либерала све је више опадао углед у народу, а силовито надирање радикала је све неодољивије заузимало освајачког маха. Отуда Пера Тодоровић корене хајдучком злу види у нетрпељивим политичко-страначким сучељавањима, али и у нечасним работама власти, па и у општем паду морала у свим друштвеним слојевима тадашње Србије. По њему, хајдучија није искључиво ни чедо радикално ни полицијске власти, већ је она „плод целокупног нашег друштвеног и политичког стања”. Зато ће он појачаним словима написати: „У појави данашње хајдучије у Србији помешана је и политика и утицај нашег политичког партизанства.” Слично њему мисли и бранилац Ранка Тајсића, адвокат Милан Димитријевић Дуја: „Али” - вели он - „за све то, господе, метимо руку на срце, те истину кажимо, није крив само народ, није крив само сељак, већ смо добром половином греха, ако не и више, криви ми што се зовемо господа и интелигенција и да треба половину тога греха да тргнемо ми на наша господска леђа, а после да прионемо да лечимо земљу од неваљалства где га има.”

Раздорна политичко-страначка крв ушла је и у неке хајдучке главе па су они пљачкали, мучили и убијали поједине напредњаке и либерале,

⁶ Осам је хајдука из четири суседна пожешка села: Бркић, Трифуновић и Павловић (из Папратицта), Војко и Благоје (из Гугља), Гуцић и Колар (из Доње Добриње), Владислав (из Табановића). А ту је и њихов девети садруг Сима из Тометина Поља, које је у непосредној близини поменутих села.

што и сам Бркић на суду признаје: „Ја вам, ево отворено кажем, ја сам нарочито убијао непредњаке и либерале”, а и Војко је изјавио да су смилци неке људе „због партијског гледишта”, оне који су се, као махом велики партијци, улагивали полицији, а које су они зато мрзели. Власне људе из ове две странке хајдуци су називали напредњачким и курцонским сукметицима и регенатима, па чак и Турцима! (За једног газду Бркић је рекао: „Чим је напредњак, он је Турчин.”) Какав је однос хајдука према напредњачким и либералним кметовима и председницима јасно се види из два њихова претећа писма највишим представницима окружне власти. У једном се, упућеном начелнику округа ужичког, прети: „Ми се нећемо одуставити док не скинемо количину напредњачких и либералних глава. А зашто? За то што су нас напредњаци и либерали отерали у бекство. Отерали сте најбоље српске војнике у шуму и једнако одмећете све вашом силом поганом.”⁷ У другом писму намењеном начелнику округа рудничког, Бркић се цинично „извињава” што је у Миоковцима убио једног општинског либералног првака: „Извините што нам је севте да вам прво потпишем из моје магацинке оставку вашем Живану Радојичићу, либерарној перјаници!”

.....

На основу свега што се сазнаје из Тодоровићеве „Хајдучије” стиче се неповољан и веома песимистичан утисак о српском патријархалном селу, јер се оно исказало у најцрњим бојама. Њега су захватиле неке изврнуте друштвене прилике, неко несловесно преступништво и погубно чињење које је извитоперило и потиснуло старе чојствено-моралне вредности. У њему су увелико овладале слепе мржње, зависти и освете да се може говорити о озбиљном духовном изопачењу и патологији и појединаца и читаве народне заједнице. Доиста је реч о испољеној епидемичној патологији духа и морала јер људи који се толико мрзе, свете и убијају далеко су од сваког душевног здравља. За хајдуке који разбојниче и грозно усмрћују мирне и недужне домаћине и о својим језивим суровостима причају хладнокрвно и чак с поносом неоспорно се може тврдити не само да су морално нездрави већ и да су озбиљни душевни поремећеници. „Бркић је” - бележи Тодоровић - „с нарочитим задо-

⁷ У потпису је наведено: "Председник суда Напредњачке и либералне странке хајдук Милан Бркић с.р.", а потом следе имена Митра Колара, Војка Тимотијевића, Митра Трифуновића и Илије Павловића.

вољством и с многим појединошћима описивао баш она дела где је био најсвирепији и где је својим рукама вршио сече и проливао крв". Тако он о страшном погибству Јована Стефановића из Дружетића и његове жене говори цинички равнодушно и без имало покајног расположења као да је реч „о заклању обичне кокошке какве", иако је он Јована зверски убио коцем, а жену му Колар још зверскије заклао бритвом. Слично Бркићу и Војко је о својим злочинима казивао „тако весело и насмејано, као да говори о каквим љубавним догађајима"! Такође се за многе јатке, саучеснике и сведоке, па и за носиоце локалне политике и власти са сигурношћу може тврдити да су оболели од нечовештва, које не зна ни за какве моралне обзире, јер већина њих безочно лаже некритички сваљујући сву кривицу на друге, а себе приказујући као сасвим невинне. Шта се то збило са старим патријархалним селом да се добар део његових житеља одао моралном безакоњу и кварежи и уплео у мрежу безбожних и ђавољих работа? (А несрећа је што их је још много таквих остало изван оптуженичке клупе и узмакло од сваке озваничене судске правде па се у својим селима и даље прсе као поштени и часни.) Зато је Бркићу рекао Теодосије Јодић из јесеничких Ратара да „они главни кривци иду сербез, њима нико ништа не чини". Тако је сенка са чачанског суђења указала на најтамнију страну живота српског села и друштва у целини у последњој деценији XIX века. Сувише суморна слика руши мит о идиличном нашем селу и оповргава мишљење да је оно било по свему здраво и честито и да је све радило како је Богу мило и приступачно.

Додуше, та се црна слика показала само на ограниченем географском простору, на „шестини" Србије, на коме је хајдучија бездушно царовала, а то је, случајно или не, она дуљница од Гуче до Степојевца на којој је 1914. године однета сјајна победа над аустроугарским региментима у Колубарској битки, а на којој је 1941. дошло до срамне поделе између четника и партизана и до бесомучног братоубилачког крвопролића. (Не заборавимо да су у најпланинскијем делу тог простора Равна гора, Брајића и Струганик, где се вође противничких табора нису могле усагласити да се избегну наступајуће међубратске изгибије.) А оновремена хајдучија није ништа друго до у малом својеврсно мирнодопско, али подмукло и необјављено противбратско ратништво.

Тако је Тодоровићев извештајни спис једно од најлуноважнијих и најистинитијих сведочанстава о тој и таквој Србији, а и он је већ на самом почетку извештавања записао: „Истина, света узвишена истина биће једини руковођа нашег пера." А та је истина да су од почетка про-

лећа па све до краја јесени хајдуци чинили невиђена разбојништва, похаре, мучења и убиства, на шта указује податак да је на суду у Чачку окривљено 96 људи за 180 кривичних дела почињених у шездесетак села почев од драгачевског, пожешког и црногорског па до колубарског, космајског и јасеничког среза и да је за њихово што потпуније расветљавање било призвано чак 1.300 свакаквих сведока! Истинито је да је пред председника суда, тужиоце, судије и првозаступнике изашао и „целокупан живот, целокупно друштвено и морално стање читавог једног краја нашег, који захвата добру шестину Србије”. И истина је да је на том судском процесу осуђен 71 оптуженик, од којих шест на смрт,⁸ 25 на двадесет година робије у тешким оковима, по два на 15 и 10, а остали на робијање од три до шест година. Па, и поред тога, непобитно је да су неки „највећи зликовци умакли некажњени”, јер су остали ван суда, било да су се притвора „спасили парама и купњеним порицањем ранијих хајдучких сведоџба”. Јер „хајдуци су порицали с намером да заклоне кривце” зато што им је за то плаћено и „што је таква погодба учињена”.

Да би сва таква Србија са својом хајдучијом била што очигледнија, Тодоровићеви извештаји су илустровани фотографијама пет хајдука, 17 јатака и девет саучесника, чијим је ликовима сликовно појачао доживљавање написане речи. Ти осуђеници су изненађени и зачуђени јер су први пут стали пред фотографску справу и то у немилим затворским околностима, у оковима на ногама и рукама. Бркић и Сима седе са магацинкама на готове преко колена и укрштеним реденицима преко груди, а Владимир Савић, јатак код кога су ухваћени, са снужденим и заплашеним изгледом. Сви остали су у стојећем ставу, с рукама спуштеним низа се, тако да се добро не њима уочава ондашња народна ношња, коју још није почео да захтева варошки, „немачки” и „палицијашки” начин одевања. Али, те су фотографије много значајне што се са њих могу непосредно сагледати веома занимљиве физиономије из којих се назиру разнолика карактерна својства појединих хајдука и јатака. Тако се, на пример, указује да су ликови хајдука Симе Милинковића и Гвоздена Видојевића најстрашнији, што сасвим одудара од њиховог једног изгледа по Тодоровићевом опису. А ваља рећи да је фотографисање

⁸ Стрелани су крај ископаних гробова везаних очију и привезани за коље на пољани Авлаченици хајдуци Милан Бркић, Војко Тимотијевић, Сима Милинковић и Илија Павловић и њихов саучесник Велимир Петровић, док је саучесник Владимир Мирковић пресвиснуо у затвору уочи тог дана. Смрћу ових хајдука и оних који су побијени две-три године пре суђења у Чачку прохујао је Србијом последњи и свакако најмасовнији и најопаснији хајдучки циклус.

обављено у приручном затворском „атељеу”, у коме су окривљеници постављени испред, са својим стварним сеоским животом несагласних, античких канелираних стубова и сточића грађанских соба, до пода прекривених набораним чипкастим чаршавима или су, пак, стављени пред неку неодређену позадину.

.....

Укажимо, најзад, и на списатељске поступке којима је Пера Тодоровић исприповедао своја извештавања. Разуме се да је то првенствено чинио фактографски и стилем објективног новинара, али његово извештавање местимично има одлике и приповетке и романа и, посебно, драме (јер је доста садржаја изложено у дијалогу, што су испитивања и саслушања судске праксе изискивала). У ствари, опис сваког појединачног злочина истовремено је својеврсна дужа или краћа стварносна приповетка, а њихово обједињено мозаичко ређање „у наставцима” задобија особености ширег криминалистичког романескног штива, док цео извештај и садржином и начином драматичког излагања у знатној мери одговара делу трагедијског типа. Те појединачне судске „приповетке”, мада по основној садржини умногоме личе једна на другу, јер је у свакој реч о неком разбојништву, убиству, насилној изнуди или јатаковању, тако су вешто испричане да ниједна не делује досадно и монотono. Позивајући и одобровољавајући читаоце да са интересовањем „брижљиво до краја” пропрате његове извештајне приче, које сматра да су по живости и занимљивости изнад многих романа и драма, Тодоровић их је истовремено, унапред им предочавајући да их очекују страшне и крваве сцене „пред којима се крв леди и мозак камени” - у неку руку и застрашиво.

У процепу између објективне грубе и сурове истине коју је требало публицистички обелоданити и начина субјективног ауторовог виђења, он се трудио да, где год се то могло, реченицу и читаве пасусе литерарно уобличи, онако како то захтева лепа књижевност. Зато је за душковачки и миоковачки ужасан злочин записао: „Прост пренос и навођење службених акта и сувише би било бледо и сухопарно излагање; ова страшна, у људској крви тако обилно купана слика, потребује много живље и јасније боје, с тога ћемо се и постарати, да је измолујемо живо и разговетно, служећи се и свим другим подацима, које смо о душковачком и миоковачком злочину нарочито прибирали.” А за једно друго

разбојништво бележи: „Ово је дело читав роман, с тога ћемо га мало издаље описати.“ Отуда на бројним местима као да је реч о правом књижевном жанру. Довољно је поменути само мајсторско књижевно портретисање извесних ликова хајдука и јатака па да се уверимо да је то учињено са великом „гогољевском“ вештином. Као новинару литерарно надареном, многе су Тодоровићеве приповедне целине превазишле уобичајену фелтонистику и задобиле праву књижевну боју, понегде и поетски ритам, поглекад праћен сентименталним и патетичним призивом. Поједине песничке реченице остваривао је стављањем придевских одредаба иза именице, док је у неким већим целинама књижевне учинке постигао слободним списатељским „искакањем“ из документаристичких стега судских саслушања и аката. Та излетничка искакања понегде опомињу на уметничку репортажу, а понегде и на јанковеселиновићевски начин писања и она нису баш увек психолошки и белетристички довољно уверљива. За то је добар пример размишљање и разговор неимене старице из Тометина Поља са својим неименованим сином, јатаком, названим произвољно Жућа, о негдашњим часним временима кад су под њен кров долазили поштени људи, трговци и домаћини, а „сад“ само свраћају „белосветске скитнице без куће и кућишта, пропалице које је сам Бог проклео“. Слично се може рећи и за слободно замишљен љубавни састанак и разговор Бркића и његове драгане Јелене на маљенским пропланцима, као и за још неке књижевне „исечке“.

Тодоровићев извештај је занимљив и са језичко-лексичког становишта јер је у њему пуно „старинских“ сликовитих речи и израза, без обзира да ли су његови или неког од учесника на суђењу. У неке од тих речи спадају: качњак, посопкиња, мобилац, колара, дувањара, гмуца, уручак; склептати, усиљавати се, скљусити се, побилушити, слиндарити, прждарити, уштркљати се; утврдо, ширимице, изодавна, присебито, ђугумаст, накрлат, забуљен. А ту су и синтагматски изрази: капија врљичара, пушка седмакиња, дукат ћошалија, сечени шећер, прићос човек, кесер-брада, миљојка вина, чаругцијски опанци, женска рушадија, трнули бркови, уречени дан итд.

Једно од својстава „Хајдучије“ је и то што сви учесници на суду говоре чистим књижевним језиком, а без имало обојеног локалног и индивидуалног говора и неких личних узречица и поштапалица. Сви се изражавају екавски а познато је да је у драгачевском, пожепском и ко-сјерићком крају тада преовлађивала (и)јекавица. Свачије говорење је, дакле, језички поједначено и на изванредан начин покњижевлено, како би до читалаца допрла једноставнија, прочишћенија и комуникативнија

прича. Такође су готово сви присутни на суду веома речити па зборе прибрано, живо и одрешито, без икакве збуњености, застајкивања и замуцкивања, што на судским претресима најчешће није очекивано.

Тодоровић није ни за тренутак неутралан посматрач и извештач, већ писац који се осећајно саживљава са оним што чује и види. Он се узбуђује, уноси и „меша” у догађаје, умећући у извештај и своје субјективне исказе и коментаре. Тако он, поводом помагања Бркићу да побегне из чачанског затвора, каже: „То је зацело страшна појава, о којој треба озбиљно промислити. Ово је у толико страшније, ако се узме да су се ти ужасни људи могли наћи у редовима наше вајне интелигенције.” И у вези са чињеницом да су неки хајдучки и јатачки затвореници ослобођени из Београдског града парама, записао је: „Ово су жалосна али несумњива факта”. А већ на самом почетку извештаја, увидевши да је чачански процес „страховита крвљу и сузама заливена драма, а сам је судски претрес *џгосијски монсџрум*... какав још није излазио пред српске судове”, он осећа потребу да жали не само њене непосредне учеснике већ и целу Србију, па уздахно и помало патетично узвикују: „Ах, од свију највише треба жалити тебе, мила мајко, тебе јадна Србијо наша, тебе лепа и богом благословена отаџбино, јер од свију ти данас највише страдаш... О јадна, јадна отаџбино!”

Ко се данас наднесе над „Хајдучију” Пере Тодоровића и дубље сагледа и промисли њену тмурну и прљаву садржину, не остаје му ништа друго него да и сам сажалним и осуђујућим уздахом изговори исто што и Тодоровић пре 107 година.

OVER 'HAIDUK LIFE' OF PERA TODOROVIC

Reports of Pera Todorovic about court trials to haiduks – outlaws- at municipality court in Cacak were published daily under the heading – „Haiduk Life’ in the special supplement of newspaper ‘Male novine’ from 4th September, 1897 to 5th February, 1898. That dramatic trial was not only to haiduks and their accomplices and collaborators, but at great extent to the population of Serbia and to their crime inclined nature.

The aim of this experiment is to get a complete perspective and read critically the most important facts of the gloomy content of this all-inclusive testimony of deep political-social confusion and moral evil which ruled in a big part of Serbia in the last decade of XIX century, as well as to judge publicity-literary skill of Todorovic’s writing.

Haiduks were beating and torturing their victims with cruelty, burning them with red-hot pothooks and took their money, clothes, foot ware, valuable things, other objects and weapons by force. Haiduks were armed with all sorts of weapons and they called themselves “Mountain Tsars” although most of them had been servants, day laborers and pick pockets before they became outlaws.

Some accomplices as well as collaborators were also described in a vivid way, both their appearance and mentality, in this unfavorable report. Almost all of them (as many of the witnesses) were lying in order to act maliciously toward other people or to revenge or avoid personal responsibility or take advantage for themselves.

The roots of so spread outlaws’ life Todorovic found in unfair political-parties’ fights, but in some immoral activities of municipal and regional government as well, and in general moral fall in all classes of the society of Serbia at that time. Outlaw’s life is according to Todorovic “result of our general political and social conditions”. From his report a rather unfavorable impression can be obtained about Serbian patriarchal society. The shadow from Cacak trial was cast on the picture of Serbian society life in the last decade of XIX century and pointed at moral pathology both of individuals and whole community, thus confronting a deeply rooted opinion that our traditional village life was idyllic, healthy and honest.

Pera Todorovic was writing his reports using factographic style of an objective journalist, but they also had characteristics of artistic reviews and short stories and novels and dramatic expressing. He used to form whole sentences sometimes paragraphs according to the rules of belle literature, at

the same time he was not a neutral observer, but a writer who compassionately described what he had seen or heard. He got excited, 'interfered' giving his own personal statements and comments. He pitied not only participants of those sad events but the whole of Serbia as well, he screamed pathetically: 'Oh, you are the one who should be pitied most, my dear mother, you, our only one Serbia, you the beautiful and blessed one homeland, because you are the one who gets hurt from us all ... Oh, poor, poor homeland of ours.'

Radojko Nikolic

A PROPOS DU "BRIGANDAGE" - RUBRIQUE TENUE PAR PERA TODOROVIĆ

Les comptes rendus de Pera Todorović sur le procès ouvert contre les brigands devant le tribunal de première instance à Tchatchak étaient publiés quotidiennement, entre le 4 septembre 1897 et le 5 février 1898, dans le supplément du journal "Male novine", sous le titre de "Brigandage". Ce procès dramatique était intenté non seulement contre les brigands et leurs receleurs et complices, mais, aussi, dans une large mesure, contre la vie de toute la Serbie de l'époque et contre les penchants des habitants de celle-ci pour la délinquance.

L'objectif du présent essai consiste à embrasser aussi complètement que possible et à interpréter dans un esprit critique les faits essentiels du sombre contenu de ce témoignage sur une profonde confusion politique et sociale et sur l'immoralité qui sévissait dans une grande partie de la Serbie au cours de la dernière décennie du XIXe siècle, ainsi qu'à évaluer l'art de Pera Todorović en tant que journaliste et écrivain.

Les brigands battaient et torturaient impitoyablement leurs victimes, leur brûlaient le corps avec des fers chauffés à blanc et leur extorquaient l'argent, des vêtements, des chaussures, des armes, des objets précieux ou simplement utiles. Armés de fusils, de revolvers, de poignards, ils s'appelaient eux-mêmes "lesrois des forêts", malgré le fait que, avant de prendre le maquis, ils étaient des valets, ouvriers journaliers ou escamoteurs, pour finir par être des brigands fieffés.

Dans ces comptes rendus Todorović brossait également des portraits pittoresques de receleurs et de complices, en décrivant non seulement leur apparence, mais aussi leurs caractères et leur mentalité.

Presque tous (de même que la plupart des témoins), mûs par la méchanceté et par la haine vengeresse, avaient recours à toutes sortes de mensonges en vue de nuire à autrui ou d'éviter la responsabilité ou bien pour en tirer un profit quelconque.

Le brigandage, selon Todorović, prenait son origine dans les rivalités intolérantes et sectaires des partis politiques, mais aussi dans la dégradation morale de toutes les couches sociales de la Serbie de l'époque. Il considérait que le brigandage était "le fruit de toute notre situation politique et que son apparition était provoquée par la politique et par les positions sectaires des protagonistes de celle-ci". Ses comptes rendus donnaient une impression défavorable du village patriarcal serbe, avili par les circonstances sociales dépravées et par une inconcevable délinquance. Ce procès de Tchatchak assombrit l'image de la vie de la société serbe dans la dernière décennie du XIXe siècle et révéla l'immoralité de certains individus, mais, à la fois, celle de toute la communauté sociale aussi, ce qui démentit dans une large mesure l'opinion enracinée selon laquelle notre campagne d'autrefois était idyllique, saine et probe sous tous les rapports.

Pera Todorović rédigeait ses comptes rendus dans le style d'un journaliste objectif qui respectait les faits, mais sa manière d'informer renfermait aussi des qualités d'un reportage artistique, d'une nouvelle ou d'un roman, voire celles d'un drame.

En effet, il formait maintes phrases et même des passages entiers en observant les exigences littéraires; ce faisant, il n'agissait pas comme un observateur neutre, mais comme un écrivain qui ressentait profondément ce qu'il venait de voir et d'entendre.

Il était émotif, très impressionnable et n'hésitait pas à insérer ses commentaires dans les événements qu'il racontait. En plaignant non seulement les acteurs de cet effroyable drame "ruisselant de larmes et de sang", mais aussi toute la Serbie, il soupirait en s'exclamant pathétiquement: "Ah! c'est toi, notre pauvre Serbie, toi, notre patrie, belle et bénie par Dieu, qu'il faut plaindre le plus, car c'est toi qui actuellement souffres le plus... Oh, ma pauvre, pauvre patrie!..."

Radojko Nikolić